

8. Ильченко Ю.В. Реформирование тюремной системы и новая тюремная философия / Ю.В. Ильченко // Тюремная реформа: поиски и достижения / Харьковская правозащитная группа. – Х. : Фолио, 1999. – С. 33.

9. Державна цільова програма реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013–2017 рр. : затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2013 р., № 345 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/345-2013-%D0%BF>.

УДК 343.125(477)

ПЕТРОВ О.С.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ВИНИКНЕННЯ І ЗАСТОСУВАННЯ НЕІЗОЛЯЦІЙНИХ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена питанню виникнення та розвитку інституту запобіжних заходів. Наводяться точки зору вчених-процесуалістів із питання виникнення запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі. Окрім того, проаналізована соціальна цінність запобіжних заходів із боку виконання покарання українського кримінального процесу відповідно до чинного Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: запобіжний захід, застава, особиста порука.

Статья посвящена вопросу возникновения и развития института мер пресечения. Приводятся точки зрения ученых процессуалистов по вопросу возникновения мер пресечения, не связанных с лишением свободы. Кроме того, проанализирована социальная ценность мер пресечения со стороны исполнения наказания украинского уголовного процесса в соответствии с действующим Уголовным процессуальным кодексом Украины.

Ключевые слова: меры пресечения, залог, личное поручительство.

The article is devoted to the issue of the origin and development of the institution of preventive measure. The points of view of the scientists of the proceduralists on the issue of the appearance of preventive measures not related to deprivation of liberty are given. In addition, the social value of preventive measures on the part of the execution of the punishment of the Ukrainian criminal process is analyzed in accordance with the current criminal procedural code.

Key words: preventive measures, bail, personal guarantee.

Вступ. Загалом виконання завдань кримінального процесу України неможливе без застосування заходів кримінального процесуального примусу, а особливо їх різновиду – запобіжних заходів. Особливе місце серед них займають запобіжні заходи, не пов'язані з тимчасовою ізоляцією особи від суспільства. Питання еволюції виникнення і застосування неізоляційних запобіжних заходів у кримінальному процесі після прийняття чинного КПК України не досліджувалися.

Проблема застосування заходів процесуального примусу, зокрема і запобіжних заходів, у кримінальному судочинстві належить до найважливіших та водночас складних проблем кримінальної процесуальної науки. Розробці різних аспектів цієї проблеми були присвячені роботи таких учених: М.С. Брайніна [1], П.М. Давидова [2], З.Д. Єнікєєва [3], В.А. Михайлова [4] та інших. У працях зазначених науковців досліджувалися лише загальні для всіх запобіжних заходів категорії (поняття запобіжних заходів, їх специфічні правові властивості, підстави застосування

тощо) або тільки процесуальна характеристика окремих видів запобіжних заходів. Неізоляційні запобіжні заходи як окреме системне утворення не було предметом спеціального дослідження. Проте здійснений цими вченими глибокий аналіз окремих неізоляційних запобіжних заходів являє собою необхідний фундамент для якісного та подальшого комплексного дослідження системи таких кримінальних процесуальних видів запобіжних заходів.

Постановка завдання. Практика Європейського суду з прав людини виявила недосконалості українського кримінального процесуального законодавства, що зумовлює не завжди виправдане поширене застосування в Україні такого запобіжного заходу, як взяття під варту. Це пояснюється наявністю неефективної системи неізоляційних запобіжних заходів, яка не здатна забезпечити рівновагу між правами підозрюваного (обвинуваченого) та умовами, необхідними для забезпечення ефективного розслідування злочину. Деякі запобіжні заходи, що не пов'язані з ізоляцією особи від суспільства, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України, які могли б бути альтернативою взяттю під варту, майже не застосовуються, тому що уповноважені органи є недостатньо компетентними стосовно порядку їх застосування.

Результати дослідження. Перш ніж почати дослідження виникнення та розвитку неізоляційних запобіжних заходів, варто з'ясувати, кому саме належить авторство поділу (класифікації) запобіжних заходів на ізоляційні та неізоляційні, тобто не пов'язаних з ізоляцією особи. Одним із прихильників такої класифікації запобіжних заходів стала В.В. Рожнова, яка присвятила своє дисертаційне дослідження питанням застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи [5; с. 2]. Термін «ізоляція», позначаючи ним певний ступінь обмеження прав суб'єктів кримінального процесу, застосовував Л.М. Лобойко в посібнику «Кримінально-процесуальне право: курс лекцій» [6, с. 131]. У загальному змісті під «ізоляцією» особи розуміється поміщення особи окремо від середовища, позбавлення можливості контакту з іншими особами.

Виникнення неізоляційних запобіжних заходів історично стало можливим після визнання й гарантування державою права людини на особисту свободу, яке належить до природних прав. Із цих питань С.В. Шевчук вважає, що історично право на свободу з відповідними судовими гарантіями походить із Великої Британії, тому що право на особисту свободу та відповідне право не бути підданим свавільному арешту та затриманню вперше було закріплено у Великій Хартії вольностей 1215 р. [7; с. 89; 8].

За дослідженням, конкретний час запровадження неізоляційних запобіжних заходів нині однозначно не встановлено, хоча визначити його намагалися багато дослідників. Так, у своїй праці В.В. Скворцов зазначає, що заставі як запобіжному заходу були відведені окремі норми навіть у давньому індійському Законі Ману (II ст. до н. е.) [9, с. 96]. У свою чергу, М.Н. Тихомиров вказує, що в XIII – XIV ст.ст. Руською Правдою передбачалися два запобіжні заходи (які тоді називалися «заходами забезпечення»): порука та позбавлення волі. Поручитель у разі невиконання взяттої на себе поруки мав зайняти місце обвинуваченого й понести призначене останньому покарання, яке зазвичай було майновим стягненням. Пізніше індивідуалізацією злочину й покарання такий порядок відповідальності було усунено [10, с. 151]. Характеризуючи кримінальне судочинство України в період автономії Гетьманщини, Г.Г. Абасов зазначає, що, починаючи з 1648 р., із метою перешкодити особі ухилитися від слідства до неї застосовувалися так звані попереджувальні заходи: взяття під варту й особиста порука. При цьому законодавством не були чітко передбачені підстави та умови для застосування попереджувальних заходів, і тому в кожному випадку суд міг застосовувати їх на свій розсуд [11, с. 19].

Пізніше в Російській імперії, найрозвиненішою частиною якої в той час була Україна, з'явилися й інші запобіжні заходи, які стали називатися заходами забезпечення участі обвинуваченого в судочинстві. З розвитком суспільства, удосконаленням суспільних відносин, збільшенням уваги до прав людини удосконалювався й процесуальний порядок провадження в кримінальних справах. Певне місце в цьому процесі займали й запобіжні заходи, які суттєво зачіпали права учасників кримінального процесу. Радикальна судова реформа в Російській імперії відбулася в 1864 р. 20 листопада 1864 р. імператор Олександр II затвердив «Статут кримінального судочинства». Система запобіжних заходів була встановлена в ст. 416 Статуту та виглядала наступним чином: 1) відібрання посвідки на проживання або підписки про явку до слідства та невідлучення з місця проживання (який є прототипом сучасного запобіжного заходу – особистого зобов'язання); 2) передача під особливий нагляд поліції; 3) передача на поруки; 4) взяття застави; 5) домашній арешт; 6) взяття під варту [12].

До революції 1917 р. система запобіжних заходів, що була передбачена в цьому Статуті, не змінювалася. Лише з прийняттям Декрету про суд від 22 листопада 1917 р. [13], як зазначає

І.Л. Петрухін, припинили свою дію запобіжні заходи про відібрання посвідки на проживання та особливий нагляд поліції, як такі, що суперечили революційній совісті та правосвідомості [14, с. 137].

Надалі система запобіжних заходів дещо змінилася з вступом у законну дію Зібрання Узаконень і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України від 13.10.1922 р. Так, у ст. 147 Зібрання регламентувалася така система запобіжних заходів: 1) підписка про невиїзд; 2) порука особиста й майнова; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) взяття під варту [15, с. 387].

Як зазначає А.Я. Вишинський, із прийняттям Резолюції V З'їзду діячів радянської юстиції (10–15 березня 1924 р.) із КПК того періоду були виключені такі запобіжні заходи, як майнова порука й застава. Крім того, з прийняттям КПК у 1927 р., у примітці до ст. 144 КПК уперше було запроваджено запобіжний захід – нагляд за червоноармійцями та червонофлотцями в тих частинах, в яких вони проходять службу [16, с. 128, 130]. Крім того, на наш погляд, з ідеологічних міркувань укріплення народовладдя, в КПК УРСР, уведеному в дію з 15.09.1927 року, було змінено, порівняно з Зібранням 1922 р., систему запобіжних заходів у частині регламентування поруки. До КПК УРСР 1927 р. у п. 3 ст. 142 було введено запобіжний захід порука професійних та інших громадських організацій [17, с. 83].

У ст. 149 КПК УРСР 1960 р. система запобіжних заходів мала наступний вигляд: 1) підписка про невиїзд; 2) особиста порука; 3) порука громадської організації або колективу трудящих; 4) взяття під варту; 5) нагляд командування військової частини; 6) поміщення до дитячої установи або віддання під нагляд батьків, опікунів або піклувальників [18, с. 179].

У 1971 р. запобіжний захід поміщення до дитячої установи або віддання під нагляд батьків, опікунів або піклувальників був вилучений зі ст. 149 КПК 1960 р. та «перенесений» до ст. 436 КПК УРСР [19, с. 563].

Більш прогресивним у дослідженому напрямі став КПК України 2012 р., який врахував рекомендації міжнародних інституцій у цьому напрямі. За чинним законодавством (ст. 176 КПК України), систему запобіжних заходів становлять: 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) тримання під вартою [20].

Наявність такої системи запобіжних заходів забезпечує можливість ситуативного підходу до їх застосування в практиці досудового слідства та судового розгляду кримінального провадження.

Система запобіжних заходів, закріплена в законі, та можливість їх вибору дає змогу застосовувати найбільш ефективні з них з урахуванням тяжкості вчиненого злочину, особистості обвинуваченого чи підозрюваного та інших обставин. У процесуальній літературі запобіжні заходи часто класифікують залежно від поширеності дії на тих чи інших суб'єктів, щодо яких їх може бути застосовано.

Запобіжні заходи умовно можуть бути поділені на:

1. загальні – ті, що можуть застосовуватись до будь-яких учасників процесу (взяття під варту, особиста порука, застава);

2. спеціальні – ті, що застосовуються лише до певних категорій підозрюваних, обвинувачених (віддання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи).

Така класифікація не розкриває сутності запобіжних заходів. Вона лише підкреслює особливості суб'єктів, щодо яких їх застосовують.

Зміст запобіжних заходів точніше відображає класифікація, в основу якої покладено ступінь тимчасового обмеження прав суб'єктів. За цією підставою розрізняють ізоляційні та неізоляційні запобіжні заходи. До першої групи належать затримання і взяття під варту та домашній арешт, до другої – решта.

Запобіжні заходи нерідко плутають із кримінальним покаранням. Вони мають спільні риси, але не є тотожними. Вони відрізняються за нижченаведеними ознаками.

1. Запобіжний захід обирається щодо підозрюваного або обвинуваченого, які ще не визнані винними, але за умови, що доведено наявність в їх діях складу злочину. Покарання застосовується лише за вироком суду до особи, визнаної судом винною у скоєнні злочину.

2. Запобіжний захід має на меті створення належних і певних умов для здійснення правосуддя. У свою чергу, покарання має за мету виправлення, перевиховання засудженого та кару за вчинене суспільно-небезпечне діяння.

3. Запобіжний захід – захід тимчасового примусу, обраний уповноваженим органом на різних стадіях процесу для того, щоб перешкодити спробам підозрюваного, обвинуваченого при-

ховатися від слідства та суду, заважати справедливому правосуддю. Покарання – акт правосуддя. Воно призначається судом і застосовується до особи тільки за вироком суду.

4. Запобіжний захід завжди пов'язаний із тимчасовим обмеженням прав, у тому числі права на свободи і пересування підозрюваного або обвинуваченого. Покарання може бути і не пов'язано з обмеженням свободи пересування людини (штраф тощо).

Висновки. Таким чином, згідно з еволюцією виникнення і застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі в кримінальному процесі України, можна зробити висновок, що дефініції та класифікація запобіжних заходів нині пройшли певний шлях у своєму розвитку і мають суто доктринальний характер, але в кримінальному процесуальному законі окремі питання чітко не визначені.

Отже, запобіжні заходи – це заходи тимчасового процесуального примусу, перелік яких чітко визначено в кримінальному процесуальному законі, що застосовуються до підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого з метою запобігти спробам ухилитися від слідства або суду, перешкодити встановленню істини у кримінальному провадженні або продовжити злочинну діяльність, а також для забезпечення виконання процесуальних рішень.

Історичний шлях виникнення і розвитку неізоляційних запобіжних заходів характеризується постійною тенденцією до збільшення їх кількості, що сприяє більш індивідуалізованому підходу у разі застосування запобіжних заходів та виступає альтернативою триманню під вартою. Так, у чинному КПК України система неізоляційних запобіжних заходів вкотре ввібрала в себе нові види запобіжних заходів: особисте зобов'язання та застава.

Неізоляційними запобіжними заходами варто вважати різновид кримінальних процесуальних запобіжних заходів, не пов'язаних із тимчасовим відокремленням особи, якій інкримінується вчинення злочину (підозрюваного, обвинуваченого), від її звичайного суспільного середовища (без позбавлення можливості контакту з іншими) та призначених для забезпечення її належної поведінки у кримінальному судочинстві.

Список використаних джерел:

1. Брайнин М.С. Меры процессуального принуждения в советском уголовном процессе / М.С. Брайнин. – Свердловск, 1953. – 89 с.
2. Давыдов П.М. Применение мер процессуального принуждения по Основам уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик / П.М. Давыдов. – Свердловск, 1961. – 118 с.
3. Еникеев З. Д. Применение мер пресечения по уголовным делам (в стадии предварительного расследования) / З.Д. Еникеев. – Уфа, 1988. – 84 с.
4. Михайлов В.А. Меры пресечения в российском уголовном процессе / В.А. Михайлов. – Москва: Право и Закон, 1996. – 304 с.
5. Рожкова В.В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В.В. Рожкова. – Київ, 2002. – 190 с.
6. Лобойко Л.Н. Уголовно-процессуальное право. Учебное пособие: курс лекций / Л.Н. Лобойко. – Харьков: Одиссей, 2007. – 672 с.
7. Шевчук С.В. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С.В. Шевчук. – 2-ге вид., випр. – Київ: Реферат, 2007. – 848 с.
8. Король Иоанн. Великая Хартия Вольностей / Перевод проф. Д.М. Петрушевского воспроизведен по изданию: Д.М. Петрушевский. Великая Хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века. М., Изд. М. и С. Сабашниковых, 1915 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.many-books.org/auth/1/book/11685/_bez_avtora/korol_ioann_velikaya_hartiya_volnostey/read.
9. Скворцов В.В. К истории формирования концепции залога в Российском праве / В.В. Скворцов // Вестник Московского университета. – Сер. 11. Право. – 2001. – № 4. – С. 96–98.
10. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды / Под ред. профессора Б.А. Рыбакова. – Москва: Издательство Московского университета, 1953. – 192 с.
11. Абасов Г.Г. Кримінальне судочинство України в період автономії Гетьманщини: історико-правовий аналіз (II пол. XVII-XVIII ст.) // Матеріали VII звітної науково-практичної конференції науково-педагогічних працівників, курсантів і студентів Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ: У 2-х ч. – Сімферополь: Ельнью, 2005. – Ч. 2. – 260 с.

12. Уставь уголовного судопроизводства. Изд. XII-е (Св. зак. 1867 г. Т. XV) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ex-jure.ru/law/news.php?newsid=1103>.
13. Декрет про суд от 22 ноября 1917 года. Декреты советской власти. Том 1 (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.). – Москва: Гос. изд. полит. Лит-ры, 1957. – 626 с.
14. Петрухин И.Л. Неприкосновенность личности и принуждение в уголовном процессе / И.Л. Петрухин. – Москва: Наука, 1989. – 256 с.
15. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. Сборник узаконений УССР, 1922. – № 41. – 712 с.
16. Вышинский А.Я. Курс уголовного процесса / А.Я. Вышинский. – Москва: Юридическое издательство НАРКОМЮСТА РСФСР, 1927. – 222 с.
17. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. Официальное издание в редакции 1927 года. – Харьков: Юридическое издательство наркомюста УССР, 1927. – 126 с.
18. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР. Науково-практичний коментар. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1968. – 400 с.
19. Кримінально-процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент. / Заг. ред. В.Т. Маляренка, В.Г. Гончаренка. – 3-тє вид. – Київ: «Юрисконсульт», 2006. – 890 с.
20. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page7>.